

ВИГУКИ-БОЖІННЯ ЯК ОСОБЛИВІСТЬ САКРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

У статті проаналізовано вигуки-божіння, уживані в говірках Західного Полісся. Визначено, що ці мовні одиниці є елементом сакральної культури українців, хоча й уважаються неприйнятними в християнському суспільстві. Виділено семантичні групи божінь: запевнення, застереження, побажання. Простежено етимологію деяких виразів.

Ключові слова: вигуки-божіння, інтер'єктив, етимологія, семантика.

Вигуки, як відомо, належать до найдавніших за походженням утворень слів. У системі мови ця група слів помітно відрізняється від інших лексико-граматичних класів своїми лексичними особливостями, зокрема нечіткістю семантики, не закріпленістю значення за звуковим комплексом, своїми граматичними ознаками та функцією в реченні, суто суб'єктивними, емоційно-вольовими виявленнями. Божіння вважаємо вигуками на тій підставі, що вони семантично неподільні та виражають різні емоції мовця у певній ситуації. Позбавлений поняттєво-предметної, поняттєво-процесуальної чи поняттєво-ознакової номінативності, вигук наділений загальнозрозумілим значенням, служить для волевиявлення та живої емоційної реакції на поведінку співрозмовника або навколишню дійсність [5, с. 322].

Інтер'єктиви як специфічний лінгвістичний клас досліджували В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець, Л. І. Мацько, Н. В. Гуйванок, І. М. Гуменюк та ін.

Здатність вигуків та вигуківих фразеологізмів бути формами реакцій етносу на зовнішні і внутрішні збудники, їх спричиненість рефлексивними настановами, безпосередня причетність до вираження емоціоналізму та кордоцентризму, які, на думку багатьох дослідників української ментальності, визначають сутність українського характеру, спонукають до їх аналізу не лише в ракурсі етнокультури, але й менталітету [8, с. 4].

Мета статті – проаналізувати семантичні групи вигуків-божінь і простежити їх етимологію.

Божіння в духовній літературі майже не були предметом дослідження. Не дивно, адже церква вважає їх уживання неприйнятним, оскільки це порушує третю заповідь: «Не згадуй імені Господа Бога твого даремно». А божіння (божба) – присягання іменем Бога [9, 1, с. 211]. Однак діалектне мовлення неможливо уявити без цих вигуківих виразів. Натомість уживати Боже наймення можна в етикетних формулах християн. Слово *Бог* входить до складу багатьох виразів мовленнєвого етикету, як-от: *Слава Богу! Слава Ісусу Христу! Христос народився! Христос воскрес! Боже помагай! Спасибі (спаси Біг)! Простибі (прости Біг)! тощо*. Однак

уважаємо, що такі етикетні вигуки не мають виразного емоційного навантаження. Вони констатують факт (*Христос народився! Христос воскрес!*) або ж належать до мовних кліше, уживаних у типовій ситуації (*Слава Богу! Боже помагай!* тощо).

Вигуки-божіння мовці використовують переважно для підтвердження власного вислову, особливо тоді, коли співрозмовник сумнівається в почутому. Це – мовленнєві фрази, які не потребують, щоб хтось на них відповідав, хоча звернені до конкретної особи. Тому в їх реалізації бере участь тільки одна людина. Ці фрази застосовуються в різних мовленнєвих ситуаціях і часто є багатозначними, наприклад: *Бог дасть (Дасть Бог)* – 1) підбадьорення, щоб надіятися на Божу допомогу; 2) уживається як відмова тому, хто просить що-небудь; *Бог з тобою (з вами)* – 1) здивування, заперечення, докору тощо; б) заспокоєння у значенні 'не треба (гніватися, сердитись, плакати, робити необдумані вчинки)'; *Слава Богові (Богу)* – 1) (у значенні предиката) добре, гаразд; 2) (у значенні вставних слів) нівроку, далєбі, як видно [10].

Досліджувані вирази переважно співвідносні з реченнями. Вигукові речення є різновидом комунікативних одиниць, нечленованих на члени речення, які не побудовані за якоюсь структурною схемою. По суті, можна говорити про повну відповідність між вигуком як лексико-граматичним класом слів, що стоїть поза самостійними і службовими частинами мови, і сферою його мовленнєвої реалізації. Вигуки, разом з тим, володіють низкою характеристик, які дають змогу їм виконувати важливі комунікативні функції, зокрема брати безпосередню участь у створенні таких оцінно-модальних планів висловлень, як позитивна чи негативна реакція мовця на ту чи іншу ситуацію, категорично виражене спонукання, характеристика дії, процесу чи стану засобом звуковідтворення тощо [5, с. 322]. І. Р. Вихованець вважає вигуки «емоційними відповідниками судження» [3, с. 34–40].

Хоча лексикографічні праці, зокрема «Словник української мови», трактує божіння однозначно (як промовляння «їй-Богу» на підтвердження висловленого, присягання Богом у тім, що сказане є правда), див [8, 1, с. 212], в аналізованих західнополіських вигуках простежуємо дещо відмінну модальність.

Найбільшу групу становлять вигуки із семантикою запевнення: *Богме! / бігме! / бігме! / бігма! / буйма! / буйме! / бугма! / бугме правда!; Бог свідок!; Вот Божу! / вут Боже! / вуд божже!; Господи! Правда!; Далібі! / Далубі! / дальбі! / далі Біг! / Далібуг! / Далі Буг правда! / Даліби мені!; Ї-бб! / їй-бб! / їй-бб! / їй-бб! / їй-бо моєму! / їй Богу! / єй-Богу! / їй Бб-*

гу! / ей Бóгу!; Присяй-бó! / присі-бó! / присягай-бо! / присяй Бóгу! / прізь Бóгу! / Прісяиши Бóгу! / прісель-бу даль-бу! / присяй ніни й Бóгу!; Як Бóга коха!

Для більшої переконливості мовець може зображувати на собі хресне знамено: *Храсту-бó! / хрис Бóжу! / хрести Бóже! / хресті Бóже! / хрес святій! / хресто святій! / хресто святій шо так!*

Виокремлюємо також божіння-застереження: *Бóже збав! 'Побережи, Боже'; Бóже упасі!*

До божинь-побажань (із позитивною або ж негативною конотацією) зараховуємо вирази *Карай мене, Бóже!; Крий Бóже! / Криж-бо! / криж-бó! / кризь-бó! / криж Бóже! / криши Бóжу! / креж Бóже! / криж Бóжій! / крез Бóже!; Хай Біг криє!; Хороні Бóже!*

Семантика більшості слів та виразів досить прозора і впливає з безпосереднього лексичного значення компонентів. Аналізуючи інтер'єктив *далибі* (літературний відповідник – *далебі* 'уживається у значенні вставних слів: правду кажучи, справді, дійсно і т. ін.' [9, Т. 2, с. 207]), зауважимо, що С. Богдан називає це формою легкої божби, що часто трапляється у говорах Східної України [2]. Однак це – виразне запозичення із польської мови (*da li Bog* – як Бог дасть). Саме звідти воно, очевидно, і прийшло у західнополіські говірки. Маючи семантику ствердження, запевнення, це божіння близьке за значенням до виразу *йй-Богу (йй-бо/ей-бо)* – «результат скорочення вислову «присягаю Богу» та злиття його з вигумом ей» [7, Т. 2, с. 180]. Лексема *йй/ей* у різних слов'янських мовах має різне значення та смислове навантаження. Так, за «Етимологічним словником української мови» вигук запевнення *ей* походить від праслов'янського **jei*, де злилися займенникова основа *(*j*)e 'он, ось' та індоєвропейська вказівна підсилювальна частка **t̄* [там же]. Тобто використання вигуку *ей* у божіннях має запевнити співрозмовника в істинності сказаного.

Вираз *криж Бóже (криж-бо)* вважаємо злиттям двох схожих за звучанням виразів: *крий Бóже* і *криж Бóжій*. Лексема *криж* (та її різні фонетичні варіанти) має значення 'хрест' у багатьох слов'янських мовах, пор. також *крижевнік* 'той, що поклоняється хресту, католик', *крижати* 'ставити хрести', *крижувати* 'розпинати на хресті', *набкриж* 'навхрест' та ін. [7, III, с. 89–90]. Тут, очевидно, наявне і фонетичне, і семантичне зближення (Бог криє, охороняє хрестом).

Лексема *бігме/бігме* утворена лесико-синтаксичним способом від іменника *Біг (Бог)* і скороченої форми займенника *мене* чи *мені* на ґрунті усталених виразів типу *Бог мене побий/покарай* або *Бог мені допоможи* [7, I, с. 191]. Цікаво, що вигук *бігма/бугма*, уживаний у західнополіських говірках у тому ж значенні, що й *бігме*, насправді утворений з іменника *Біг* і стягнутої дієслівної форми *ма* 'має' із семантикою – 'немає'.

Незаперечно, що для конкретизації семантики вигуків і відповідних модальних значень необхідний широкий контекст з урахуванням інтерпретації паралінгвістичних засобів, які супроводять основне висловлення у письмовому тексті і обов'язково наявні у процесі усного спілкування. Отже, при аналізі семантико-функціональних модифікацій висловлень з інтер'єктивами важливо враховувати таке поняття, як емотивна амбівалентність–здатність семантики одного й того ж емотива виражати емоції з протилежними оцінними знаками [6, с. 270]. І хоча для вигуків загалом властиве семантичне багатство, однак божіння вирізняються в цьому плані тяжінням до однозначності.

Інтер'єктиви (в основному емоційні) активно використовуються мовцями для передачі у висловлюваннях різноманітних квантитативних значень: міри вияву, перебільшення, захоплення великою кількістю чогось тощо. Ці значення активно діють паралельно з іншими мовними та позамовними засобами. Серед допоміжних мовних елементів чітко виділяються частки (вище проаналізовано етимологію часток *йй/ей*), а серед позамовних – інтонація, жести, міміка [6, с. 272]. Божіння часто супроводжуються зображенням мовцем на собі хресного знамена.

Залучення етнокультурної інформації до дослідження вигуківих фразеологізмів дає змогу встановити культурно-історичне тло їхнього виникнення, етапи їх формування. Наприклад, виразне міфологічне наповнення фразеологізмів *Колом тебе в землю! Цур тобі та пек! Най тя Перун стрілит!* Інформує про язичницький період їх виникнення, а отже, про специфіку рефлексивних настанов мовців цього періоду. Аналіз семантичних і функціональних трансформацій, яких зазнали вигуківі фразеологізми упродовж різних історичних етапів, дає підстави для висновків про наявність певних тенденцій у світосприйнятті українців [8, с. 4].

Християнство привнесло у світогляд слов'ян поняття триєдиного Бога – Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Про вкоріненість цих понять у світогляд українців свідчить велика кількість вигуківих фразеологізмів з такими лексемами. Та часто народне уявлення адаптувало християнські поняття до язичницького світорозуміння: християнські символи лише замінюють у складі вигуків язичницькі, не змінюючи при цьому ані семантики, ані функціональної природи фразеологізму (порівн.: *Допусти, Господоньку, на нього грім з ясного неба! Хрест би ті Божій побив! – Грім би тебе побив! Перун би тя розтаскав!*). Незважаючи на виразну дохристиянську світоглядну основу формування усього пласта вигуківих фразеологій, тисячолітня історія християнства помітно вплинула на образну систему аналізованого розряду [8, с. 8]. Особливістю українського сприйняття християнського Бога є наділення його людськими рисами характеру, зовнішності

тощо: *Бог свідок!*; *Крий Божже!*

Глибоке язичницьке коріння мають вигук-клятва, відворотні формули, обереги, прокляття. Адже використання сили промовленого за певних обставин і з певною метою слова сягає саме язичницького світогляду (замовляння, заговори тощо). У глибокій вкоріненості язичницьких стереотипів у свідомому (підсвідомому) сприйнятті світу переконує також наявність християнських символів у компонентному складі названих типів вигуківих фразеологізмів (напр.: *Відверни, Господи, усе лихо на гори та на дєбри! Господь би на тебе тяжку кару спустив! Най мене Господь скарає!*) [8, с. 5].

У представленій роботі не було проаналізовано вигук-прокльони, які, на думку духівників, мають табуований характер, оскільки вони можуть бути породженням агресії, а можуть вільно висловлюватися мовцем без будь-якої мети (стояти на межі фраз-паразитів). Проте проклин має більш негативний вплив. Якщо ж погане слово просто може образати особу, то у прокльоні висловлюється бажання зла, ненависті. Проклин у цьому сенсі можемо прирівняти до магічного заклинання, що несе в собі негативну енергію [4]. Побажання, закладене в прокльоні, завжди спрямоване на певного суб'єкта. Божіння ж мають виразну зворотно спрямовану інформацію. Тому мовець свідомо ризикує, кажучи неправду, але закликаючи Бога у свідки, як-от: *присяй Бóгу!; Карай менé, Бóже!; Бог свідок!* тощо.

Вигук-божіння є невід'ємною особливістю сакральної культури українців. Уживаючись усупереч церковним канонам, ці конструкції глибоко вкоренились у мовленні. Західнополіські божіння зі значенням запевнення, застереження, побажання ілюструють фонетичні та лексичні особливості говірок, а також семантичні відмінності від загальномовних одиниць. Перспективи дослідження вбачаємо в подальшому аналізі ролі інтер'єктивів у релігійному стилі.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. А–Я / Г. Л. Аркушин. – [Вид. 2-ге переробл., випр. і доп.]. – Луцьк, 2016. – XXIV + 648 с.
2. Богдан С. Структурно-семантична організація послань Андрея Шептицького та особливості функціонування мовноетикетних виразів у них / Світлана Богдан // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції. – Львів, 2000. – С. 478–485.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Гринів Р. Мовленнєвий етикет християн [Електронний ресурс] / Роман Гринів // Архивратство Йосафата : [сайт]. – Режим доступу : <http://www.yosaphat.org/lib/articles/page,1,2,466-movlennyevij-etiket-xristiyan.html>. – Назва з екрану.
5. Гуйванюк Н. Соціальні та регіональні виміри інтер'єктивів української мови / Ніна Гуйванюк // Мова і суспільство. – 2012. – Вип. 3. – С. 321–332.
6. Гуменюк І. Семантико-функціональні модифікації висловлень з інтер'єктивами / Ірина Гуменюк // *Studia Methodologica* : альманах / укл. І. В. Папуша. – Тернопіль : ТНПУ, 2008. – Вип. 25 : Антропологія літератури : комунікація, мова, тілесність. – С. 269–276.
7. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1982–2012; Т. 1 : А – Г / [уклад. Р. В. Болдирев та ін.]. – 1982. – 631 с. ; Т. 2 : Д – Копці / [уклад. Н. С. Родзевич та ін.]. – 1985. – 572 с. ; Т. 3 : Кора – М / [уклад. Р. В. Болдирев та ін.]. – 1989. – 552 с.
8. Кузь Г. Т. Вигуківі фразеологізми української мови : етнолінгвістичний та функціональний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01/ Галина Тарасівна Кузь. – Івано-Франківськ, 2000. – 19 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980; Т. 1 : А – В / [ред. П. Й. Горещкий, А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, Н. І. Швидка]. – К. : Наук. думка, 1970. – 799 с. ; Т. 2 : Г – Ж / [ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук]. – К. : Наук. думка, 1971. – 550 с.
10. Спілкування християн у стандартних етикетних ситуаціях [Електронний ресурс] // Дивен світ : [сайт]. – Режим доступу: <http://old.dyvensvit.org/library/3545.html>.

В статтє проанализированы междометия-божбы, употребляемые в говоре Западного Полесья. Определено, что эти языковые единицы являются элементом сакральной культуры украинцев, хотя и считаются неприемлемыми в христианском обществе. Выделены семантические группы божбы: уверение, предостережение, пожелание. Прослежена этимология некоторых единиц.

Ключевые слова: междометия-божбы, этимология, семантика.

In the article it is analysed exclamation-oath, used in Western Polissya dialects. Certainly, that these language units are the element of Ukrainian sacral culture, although considered unacceptable in the Christian community. The semantic groups of oath are distinguished: assurance, warning, wish. Etymology of some expressions is traced.

Keywords: exclamation-oath, interjection, etymology, semantics.